

Subverzija i propagandna komponenta strategije posrednog nastupanja

Ustaljeno je shvatanje da međunarodne odnose uspostavljaju i neposredno održavaju samo posebni organi države, međunarodnih organizacija, transnacionalnih korporacija i drugih subjekata ovih odnosa,¹ ali u praksi postoje i međunarodni odnosi koji se uspostavljaju i održavaju posredstvom nekih drugih subjekata, koji mogu, ali i ne moraju, biti i subjekti međunarodnih odnosa. Taj deo posrednih međunarodnih odnosa, u kome bar jedna od strana ima za cilj uspostavljanje ili održavanje već uspostavljene dominacije, ulazi u domen primene strategije posrednog nastupanja.²

Veliki deo tih odnosa je od izuzetnog značaja upravo za našu zemlju. Socijalistička Jugoslavija je više puta bila objekt primene strategije posrednog nastupanja, shvaćene kao veštine vođenja specijalnog rata, odnosno kao političko-strateške koncepcije prema kojoj se dominacija nad određenom zemljom uspostavlja posredno, delovanjem putem drugih subjekata. U ovom kontekstu, dominacija je uspostavljena ukoliko se posrednim putem uspostavi nejednakost u odnosima između subjekata međunarodnih odnosa, a to se postiže primenom prinude u širem smislu i na prikriven način. Neposredni objekt primene ovakve prinude su pomenuti drugi subjekti (posred-

¹ U savremenim državama to su šef države, predsednik vlade, ministar inostranih poslova, diplomatski i drugi imenovani predstavnici itd. U okviru međunarodnih organizacija, aktom o njihovom osnivanju određuje se koji će organ predstavljati organizaciju u međunarodnim odnosima, a u transnacionalnim korporacijama to je obično direktor, predsednik ili sličan inokosni ili kolektivni organ koji se nalazi na čelu korporacije.

² A. Bofr je definisao strategiju posrednog nastupanja kao »strategiju na kojoj se zasnivaju svi oblici konflikata u kojima se rešenje ne traži direktno, putem sukoba oružanih snaga, već postupcima koji su što manje direktni, bilo u oblasti politike ili ekonomije, ili čak i u vojnoj oblasti«. (*Uvod u strategiju*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 46).

nici), koji zatim treba da izvrše pritisak na donosiocima odluka na međunarodnom ili unutrašnjem planu (ili i jednom i drugom) subjekta međunarodnih odnosa nad kojima se uspostavlja dominacija. Tako uspostavljena dominacija može imati različit intenzitet — od najbližeg oblika »usmeravanja«, do potpune kontrole nad procesom, odnosno subjektima odlučivanja u određenoj zemlji — i može postojati na različitim poljima: ekonomskom, političkom (međunarodnom ili unutrašnjem), vojnom, kulturnom itd.

U periodu od 1948. do 1953. godine naša zemlja je bila objekt primene jednog od najintenzivnijih istorijskih primera specijalnog rata od zemalja članica Informbiroa, na čelu sa Sovjetskim Savezom. Istorija je zabeležila više primera koji se po bogatstvu oblika dejstava i njihovom intenzitetu u izvesnom smislu mogu porediti sa ovim, kao što su svrgavanje legalne vlade Salvadora Aljendea u Čileu i rat u Vijetnamu, naročito od 1961. do 1964. godine, u kom su dejstva specijalnog ratovanja od SAD dovedena do vrhunca.

U tim, kao i u brojnim drugim primerima iz prakse, a i u teorijsko-metodološkoj razradi strategije posrednog nastupanja, psihološko-propagandna dejstva imaju trajan i vrlo velik značaj.³ Trajan, zato što propaganda može biti korišćena ne samo kao jedan od postupaka kojima se uspešno uspostavlja i održava dominacija nad određenim subjektom međunarodnih odnosa, nego i u tzv. pripremnoj fazi, u kojoj se specijalni rat ne vodi svim raspoloživim snagama i sredstvima, odnosno samo se priprema teren za njegovo vođenje u budućnosti.⁴ Značaj propagande proizilazi i iz njene kompleksnosti kao oblika specijalnog rata. S jedne strane, psihološko-propagandna dejstva predstavljaju jedan od osnovnih oblika specijalnog rata, a s druge strane, ona su i sastavni deo njegovih ostalih oblika, čija primena najčešće sadrži specifične propagandne poruke.*

Na osnovu dosad rečenog, čini se neophodnim dati odgovore na dva osnovna kruga pitanja: mesto propagande u odnosu na ostale postupke koji se koriste u procesu kreiranja i sprovođenja u život

³ O pojmu propagande, odnosno psihološko-propagandnih dejstava, vidi: *Politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 848; M. Oreč i V. Mićović: *Jugoslavija i inostrana propaganda*, Tanjug, Beograd, 1971, str. 7—8; Grupa autora, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita SFRJ I*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1979, str. 139; Z. Isaković: *Psihološki rat*, magistarski rad, Pravni fakultet, Beograd, 1978, str. 72.

⁴ Primere takvog delovanja prema SFRJ navodi V. Hlaić: *Agresija koja traje*, »Narodna armija«, 10. i 17. VIII 1978.

* U jugoslovenskoj teoriji se smatra da se psihološko-propagandna dejstva ne vrše samo verbalnom propagandom, nego i putem političkih, ekonomskih i vojnih pritisaka, a i postupcima druge prirode, ukoliko se njima planira i ostvaruje određeni propagandni cilj; *nekonvencionalna dejstva* se vrše putem ideološko-političke indoktrinacije, korišćenjem i veštačkim stvaranjem druš-

strategije posrednog nastupanja, odnosno vođenja specijalnog rata, i sagledavanja bar osnovnih crta drugog dela takvog posrednog međunarodnog odnosa — odnosa između neposrednog propagandnog objekta i objekta primene strategije posrednog nastupanja (donosilaca političkih i drugih značajnih odluka u društvu), i to posebno sa stanovišta odbrane naše zemlje od ovakvog delovanja.

Odnos propagande prema ostalim oblicima specijalnog rata i komponentama strategije posrednog nastupanja

Već je navedeno shvatanje po kome je propaganda, odnosno psihološko-propagandna delatnost ne samo jedan od osnovnih oblika specijalnog rata, nego i sastavni deo njegovih ostalih oblika. To shvatanje samo po sebi nije sporno, ali treba pokazati odakle takva »poklapanja« između propagande i ostalih delatnosti koje se koriste u vođenju specijalnog rata, i dati odgovor na pitanje gde je mesto propagande u okviru strategije posrednog nastupanja.

Naime, očigledno je da određeni broj postupaka kojima se vodi specijalni rat, odnosno realizuju njegovi ciljevi predstavlja mač sa dve oštrice, od kojih je jedna propagandna, a da sami ti postupci ne ulaze u instrumentarijum klasičnog pojma propagande. Tako, postupci terorizma, diverzije i sabotaze (koji predstavljaju deo tzv. nekonvencionalnih dejstava) jasno se razlikuju po svojoj prirodi od propagandnih tehnika u užem smislu, kao što su glasine, apeli, ponavljanje poruke itd. S druge strane, nesporno je da oni, pored ovih svojih posebnih efekata, imaju i propagandni efekt.⁵ Na primer, po-

tvenih kriza, terorističkim aktivnostima, izvođenjem državnih udara u zemlji protiv koje se vodi specijalni rat, akcijama »prikrivanja« i »prebegavanja«, itd.; *protivgerilska ili protivpartizanska* dejstva se mogu podeliti na ona koja se preduzimaju radi sprečavanja gerile (obaveštajni prodor u redove progresivnih organizacija, hapšenja i suđenja progresivnim ličnostima, kidnapovanja i ubistva, psihološko-propagandna dejstva itd.) i izolacije stanovništva (zastrašivanjem, zatvaranjem i deportovanjem, spaljivanjem naselja, uništavanjem izvora snabdevanja, bombardovanjem, kompleksnim postupkom pacifikacije i drugim), i najzad, sprečavanje pružanja pomoći iz inostranstva i dejstva preduzeta radi fizičkog uništenja gerilskih, odnosno partizanskih snaga (protivno pravilima vojne taktike). Vidi detaljnije: isto delo, str. 140—141.

⁵ U tom smislu B. Jenkins kaže da se »pretnja nasiljem, pojedinačni akti ili kampanja nasilja, čija je prvenstvena svrha da se izazove strah, da terorizira, može nazvati terorizmom. Terorizam je nasilje koje proizvodi efekte, ali ne uvek, a ponekad i ne uopšte, na stvarnoj žrtvi terorizma. U stvari, žrtva uopšte ne mora imati veze sa motivima terorista. Terorizam je nasilje s ciljem da ga ljudi posmatraju. Strah nije nusprodukt terorizma, nego stvarni efekt. U tome je, u najmanju ruku, razlika između terorističke taktike i drugog nasilja, koja može da užasava, ali nije terorizam.« (Izvor: *Međunarodni terorizam — novi oblici sukoba*, Istraživačka studija br. 48, Kalifornijski seminar o kontroli naoružanja i spoljnoj politici, »Crescent Publications«, Losandjeles, str. 1).

litičke otmice i ubistva, kao u slučaju Alda Mora, imaju dvostruki efekt: prvo, iz političkog života Italije trajno je uklonjen političar koji je u krilu Demohrišćanske stranke bio začetnik politike dogovaranja i, mada ograničene, saradnje sa Komunističkom partijom Italije, što predstavlja, uslovno rečeno, realni ili neposredni efekt takvog terorističkog akta; drugo, tim se realizovani i propagandni efekti, kao što je zastrašivanje Morovih kolega iz Demohrišćanske i ostalih italijanskih stranaka, kako bi uspostavljena saradnja sa komunistima bila što pre likvidirana, a i unošenje nepoverenja italijanskog naroda u vladu koja nije u stanju da zaštiti od terorističkih akata ni najistaknutije političare, a kamoli obične građane zemlje. Naravno, »sticajem okolnosti« ta vlada je svoju dotadašnju stabilnost dugovala upravo pomenutom dogovoru između demohrišćana i komunista, što bi značilo — prevedeno na jezik generalizacije prosečnog birača — da je svaka vlada, koja na bilo koji način »šuruje« sa komunistima, neefikasna u sprečavanju terorističkih i sličnih akata, a posebno neka eventualna buduća vlada, u kojoj bi se neposredno nalazili i ministri-komunisti. Tvorcima takve koncepcije su pri kreiranju svog plana imali u vidu činjenicu da su u Italiji — tradicionalno, kao mafijaška zaostavština — otmica, ucene i slični nepolitički, odnosno kriminalni akti i u današnjem vremenu relativno česta pojava i da predstavljaju ozbiljnu pretnju krupnom i srednjem kapitalu ove zemlje, ali i prosečnom Italijanu. Pokušaj diskreditovanja italijanske policije i vojske, a time i vlade koja ima komandu nad ovim snagama, očigledno se ispoljilo u brojnim postupcima terorista »Crvenih brigada«, koji su imali jedinu svrhu da njihove pripadnike (a naročito komande opsežnih operacija koje su vođene protiv terorista) »povuku za nos«, ismeju i izvrgnu ruglu u očima građana Italije koje ista ta vojska i ta policija štite. Dakle, može se zaključiti da je ovaj teroristički akt imao pretežno propagandni cilj, a i rezultat, jer bi samo uklanjanje Alda Mora bilo efekt kratkog daha.⁶

Na sličan način se može posmatrati i plan aktivnosti ustaške grupe »Feniks«, koja je ubačena u našu zemlju iz Austrije juna 1972. godine, a likvidirana u celini za nešto više od mesec dana. Osnovni zadatak te grupe bio je propagandne prirode. Terorističkim i sličnim akcijama oni su želeli da ohrabre snage koje su poražene

⁶ O otmici i ubistvu Alda Mora vidi detaljnije: M. Klarin: *Terorizam*, »Politika«, »Ninova sveska«, br. 2, Beograd, maj 1978, str. 7—17; V. Kraljević: *Zašto je ubijen Moro*, »Politikina sveska«, br. 7, Beograd, jun 1978; D. Vilić: *Terorizam — oblik specijalnog rata*, dodatak »Narodne armije«, Beograd, 11. V 1978; b. p.: *Moro — žrtva zavere skovane u SAD*, »Borba«, Beograd, 9. VIII 1978; S. Aleksandrić: *Fašisti i »brigadisti« deluju zajedno*, »Politika«, Beograd, 21. V 1979.

u toku poznate političke akcije koju je SKJ započeo 1971. godine i da među građane naše zemlje poseju strah i nepoverenje u organe i jedinice unutrašnjih poslova, Jugoslovenske narodne armije, teritorijalne odbrane, najviše rukovodstvo zemlje, a na taj način i u celokupni društveni sistem zasnovan na samoupravljanju; želeli su da izazovu nacionalnu i versku mržnju, netrpeljivost, da kopaju po ranama iz drugog svetskog rata. Osnovna greška u njihovom strategijskom planu je bila ta što su kao bitnu pretpostavku delovanja uzeli masovnu podršku naroda, a na nju nisu naišli, čak ni u regionima i selima iz kojih su bili rodом pojedini članovi grupe, u kojima su imali rođake, prijatelje i sl. O tome rečito govori činjenica da su gotovo svi do jednog kontakta koje su članovi grupe ostvarili na teritoriji naše zemlje bili prijavljeni organima bezbednosti od građana s kojima su ti kontakti ostvareni. Naravno, teroristički akti koji su od ove grupe trebali biti izvršeni u našoj zemlji naneli bi jugoslovenskom društvu znatne materijalne štete i ljudske žrtve, ali očigledno je da takva šteta nije bila osnovni cilj planera akcije, nego je to bilo njegovo moralno i političko razaranje iznutra, posebno u pogledu davanja stimulansa aktivnosti snaga koje su i inače bile okrenute i orijentisane na izvođenje suštinskih promena ideoloških i političkih osnova i tekovina razvoja socijalističke Jugoslavije. Pored toga, računalo se i na mogućnost uspešnog pridobivanja i vrbovanja neutralno postavljenih pojedinaca i grupa, stvaranja mreže jataka, »informatora« i saradnika drugih vrsta. Dakle, u suštini, terorističke i slične aktivnosti trebale su da budu samo sredstvo kojim bi se u komplementarnom dejstvu sa (pogrešno procenjenim) uslovima u zemlji stvorile pretpostavke za formiranje, a zatim i korišćenje tzv. pete kolone u Jugoslaviji, pri čemu su ove aktivnosti bile usmerene prvenstveno na psihološko-propagandne efekte, odnosno ciljeve.⁷

U toku likvidiranja grupe »FeniKS«, snage i organizacije koje su u inostranstvu stajale iza operacije širile su putem sredstava javnog informisanja »vesti« o »pobunama« u našoj zemlji, o tome kako »nekoliko hiljada ustaša vode borbe u Jugoslaviji i prekinuli su sve veze Dalmacije s Beogradom, jer su porušili sve pruge, mostove, presekli telefonske kablove...«, kao što je, na primer, to svesrdno činila zapadnonemačka radio-stanica »Dojče vele«. Dakle, i u tom slučaju, kao i u slučaju otmice Alda Mora, evidentno je sadejstvo između terorističke aktivnosti s pretežno propagandnim ciljevima i tradicio-

⁷ O akciji likvidiranja ove grupe vidi detaljnije B. Gvozdenović: »FeniKS nije poleteo«, »Politika«, Beograd, 13—20. V 1979; D. Marković, N. Milovanović i Đ. Rebić: *Ratnici mira — specijalni rat*, tom III, »Sloboda«, Beograd, 1979, str. 157—193.

nalne verbalne propagande, čiji ciljevi, odnosno efekti trenutno nisu predmet razmatranja, a koji po svojoj prirodi nisu bitno različiti od ciljeva ove vrste terorističke delatnosti. Naprotiv, oni se, štaviše, dopunjuju, gradeći zajedno jednu celinu. To se odnosi na situacije u kojima propagandna (verbalna) delatnost, koja neosporno ulazi u okvire psihološko-propagandnog oblika specijalnog rata, i teroristička delatnost, koja se tradicionalno ubraja u postupke koji čine tzv. nekonvencionalna dejstva u okviru specijalnog ratovanja, čine jedinstvenu celinu u destruktivnom delovanju prema političkom i uopšte društvenom sistemu zemlje u odnosu na koju se kao strategijski cilj planira uspostavljanje dominacije.

U postupke sa dvostrukim efektom, od kojih je jedan propagandni — a koji se po već ustaljenoj klasifikaciji osnovnih oblika specijalnog rata nalaze van kruga propagandnih postupaka — ne ubrajaju se samo pojedini, tzv. nekonvencionalni postupci, o čemu je bilo reči, nego i određeni postupci koji se inače svrstavaju u protivpartizansko ratovanje. Reč je o vojnim i drugim aktivnostima koje vode oružane snage određene zemlje protiv partizanskih pokreta na tuđim privremeno zaposednutim teritorijama.⁸ Naime, relativno uspešno vođenje protivpartizanskog rata (bar na kratak rok) podrazumeva i izvršenje dveju osnovnih grupa zadataka: prvo, efikasno vođenje oružanih borbenih operacija, pri čemu se primenjuju posebni taktički postupci, kojima se parira taktici ratovanja koju nameću partizanske snage;⁹ i drugo, posredno delovanje s ciljem da se partizani liše podrške svog naroda i odvoje od izvora svoje egzistencije.

„Pacifikacija“ Južnog Vijetnama

Da bi lišile partizane podrške naroda, SAD su u Vijetnamu tokom čitavog rata poklanjale posebnu pažnju i odvajale velika sredstva i snage za delovanje prema vijetnamskom neboračkom stanovništvu. S tim u vezi, posebno su karakteristični postupci u oblasti ekonomije. Programom »revolucionarnog razvoja sela« u Južnom Vijetnamu težilo se stvaranju — prvenstveno među mlađim seljacima — sloja finansijski bolje stojećih domaćinstava. Podeljeno je oko 1,2 miliona akara zemlje pripadnicima ove kategorije seljaštva.

⁸ Vidi opširnije: Grupa autora, *Opštenarodna odbrana i društvena samozastita SFRJ I*, str. 135.

⁹ Vidi: P. Kleut: *Partizanska taktika i organizacija*, »Vojno delo«, Beograd, 1960; R. Tanasković: *Pitanja partizanskog ratovanja*, »Vojno delo«, Beograd, 1961; P. Jakšić: *Savremeni rat I*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1969, str. 108—272.

Uvezen je veliki broj poljoprivrednih mašina, veliki broj grla rasne stoke i određene količine sortnog semena i đubriva. Mladim poljoprivrednicima i seoskim trgovcima davani su krediti pod povoljnim finansijskim uslovima, a u 1966. godini više od 80.000 seljaka bilo je učlanjeno u 2.200 posebnih klubova. U toku iste godine osnovano je 59 rejonskih udruženja poljoprivrednika (sa oko 244.000 članova) i 250 poljoprivredničkih i ribolovnih kooperacija.

U stvari, reč je o širem programu za »pacifikaciju« Južnog Vijetnama u celini, koji je najintenzivnije primenjivan od 1965. do 1973. godine i koji je predstavljao kompleks ekonomskih, socijalnih i političkih postupaka, s jedne strane, i postupaka vezanih za primenu fizičke prinude, uglavnom na prikriven način i u ograničenom obimu, s druge strane. U tom slučaju termin pacifikacija ima značenje eufemizma, jer takvo »umirivanje« vijetnamskog stanovništva znači uništenje njegovog oslobodilačkog pokreta i podjarmljivanje vijetnamskog naroda vlasti sajgonskog režima, koji nije predstavljao ništa drugo do »ambasadora« SAD na vlasti u Južnom Vijetnamu.

Jasnost situacije se za trenutak može prividno pomutiti činjenicom da su brojni postupci u okviru programa pacifikacije bili — objektivistički posmatrano — i u interesu Vijetnama. Reč je o proširenju školske mreže (obezbeđeno je osnovno školovanje za oko 540.000 vijetnamske dece); o povećanju broja učitelja (na 75 đaka dolazio je jedan učitelj); o poboljšanju zdravstvene zaštite (radile su 42 sanitetske grupe, a ukupni kapacitet bolnica u Južnom Vijetnamu povećan je na oko 40.000 pacijenata mesečno). Za rad sa izbeglicama iz zona borbenih dejstava u Južnom Vijetnamu formiran je poseban komitet sa budžetom od 20 miliona dolara itd. Sve bi to moglo da navede na zaključak o velikoj brizi agresora za dobrobit stanovništva. Međutim, osnovni strateški cilj bio je pridobijanje na svoju stranu mesnog stanovništva i, samim tim, smanjivanje oslonca oslobodilačkoj armiji u Južnom Vijetnamu. Takav stav potkrepljuje činjenica da je samo u toku 1967. godine u školama i drugim obrazovnim ustanovama za nekoliko puta povećano učenje engleskog jezika, uključujući tu i polaznike kurseva tzv. međunarodne dobrovoljne službe, koja je okupljala oko 14.000 polaznika, i kurseva koje su vodili specijalisti iz sastava američkih jedinica u Južnom Vijetnamu, koje je pohađalo oko 30.000 polaznika. Iza ove intenzivne kampanje učenja engleskog jezika stoji u praksi dokazan teorijski stav da jezik predstavlja najvažnije sredstvo za komunikaciju čoveka sa drugim ljudima čija uloga nije svedena na puki instrument. Usmena i pismena komunikacija ima značaj jednog od najpodobnijih kanala za

uticanje na razvoj čovekove psihe i svesti, odnosno za usmeravanje formiranja ljudske ličnosti u njenim najvažnijim segmentima.

Ne treba zanemariti ni to da je takva »pacifikacija« — kao bog Janus — imala dva lica. Prvo je ono nasmevano, koje previja rane, hrani, uči i pomaže, a drugo je ono koje pretilo, u krajnjoj liniji, potpunim genocidom vijetnamskog stanovništva, uništenjem flore i faune hemijskim i eksplozivnim sredstvima, a zatim preseljavanjem u kontrolisana »strategijska naselja« i sličnim. Ko ne prihvati prvo lice, okreće mu se ono drugo.¹⁰

Tumačenje značaja propagandnih postupaka u kontekstu postojećih društvenih odnosa

Svi navedeni primeri i stavovi govore u prilog zaključku da se propagandno-psihološka dejstva ne moraju voditi samo rečima, slikom ili na sličan način, povezan sa pojmom komunikacije u užem smislu. Često i postupci, koji su po svojoj prirodi različiti (pomenuti su samo neki iz oblasti ekonomije, socijalne politike, i oni vezani za primenu fizičke prinude), mogu predstavljati svojevrstne propagandne poruke.

Prema tome, propagandno značenje takvih postupaka može se shvatiti često samo sagledavanjem ukupne situacije u odnosnom društvu. Otmica i ubistvo Alda Mora ne bi imali pomenuti političko-propagandni značaj da u Italiji ne egzistiraju odgovarajući međustranački i drugi politički i društveni odnosi. Upad grupe »Feniks« u našu zemlju i njena planirana aktivnost ne bi imali specifičnu težinu koja je planirana u »Hrvatskom revolucionarnom bratstvu« bez poznatih političkih događaja u Jugoslaviji 1971. godine. Ekonomski, socijalni, zdravstveni i drugi poduhvati Amerikanaca, primenjivani u okviru programa pacifikacije u Južnom Vijetnamu, ne bi imali odgovarajući efekt da nisu preduzimani u vreme kada je zemljom

¹⁰ U okviru programa pacifikacije sprovedeni su i konkretni programi, kao što je *Operacija radnik na ranču*, u okviru koje je izvršena defolijacija oko 12% površine Južnog Vijetnama, kako bi se onemogućilo maskiranje i ishrana snaga FNO i stvorile takozvane zone slobodne vatre, a seosko stanovništvo je silom ili milom preseljavano u »strategijska naselja«, koja su se nalazila pod kontrolom Amerikanaca i sajgonskog režima. U okviru plana »Feniks«, koji je imao za cilj likvidaciju infrastrukture FNO J. Vijetnama, ubijeno je preko 40.000 ljudi, pri čemu je u početku na svakom ubijenom ostavljena cedulja sa slovom »I«, kako bi se kasnije mogla određenim licima poslati cedulja sa ovim slovom, pa da ono odustane od dalje aktivnosti za FNO. Korišćene su i razlike u veroispovestima, kao i u određenim etničkim karakteristikama Vijetnamaca (katolici i budistička većina; brđani i ravničari i sl.), kako bi se izazvao bratoubilački rat, itd.

besneo rat koji je bitno otežavao život ljudi. Dakle, propagandnu vrednost takvih specifičnih poruka treba tražiti u tumačenju društvene stvarnosti u najširem smislu u određenom društvu i istorijskom trenutku.

Pojedini autori ukazuju na korišćenje takvih propagandnih postupaka i u *sastavu* psihološko-propagandnih dejstava kao osnovnog oblika specijalnog rata. Reč je o tzv. veštačkom pravljenju objektivnih okolnosti u formi političkih, vojnih, ekonomskih i drugih pritisaka na određenu zemlju, i to najčešće u sadejstvu sa verbalnom, vizuelnom i sličnom propagandom u njenom užem smislu.¹¹ Čini se da je ovde, u stvari, reč o postupcima (makar ih figurativno nazivali i pritiscima) istog propagandnog kvaliteta kao i u slučaju postupaka koji se svrstavaju u nekonvencionalna ili protivpartizanska dejstva, ali imaju pretežno propagandne efekte. Takav zaključak nameće činjenica da se pri veštačkom pravljenju objektivnih okolnosti u velikoj meri vodi računa o ukupnoj društvenoj situaciji u zemlji protiv koje se vodi ili planira vođenje specijalnog rata.

Iz navedenih razloga čini se da se klasifikovanje postupaka u okviru specijalnog rata može vršiti prema kriterijumu taktičkog cilja, to jest konkretnih efekata koji se njima ostvaruju, što podrazumeva zadržavanje već tradicionalne podele ovih postupaka na nekonvencionalna, psihološko-propagandna i protivpartizanska (protivgerilska) dejstva. Međutim, izučavanje strategije posrednog nastupanja zahteva nešto drukčiji pristup, odnosno kriterijum za utvrđivanje određenih strukturalnih celina koje postoje u njoj. Naime, za određivanje strukturalnih celina, koje postoje u okviru koncepta strategije posrednog nastupanja, pogodniji je kriterijum prirode odgovarajućih postupaka koji se u okviru specijalnog rata primenjuju radi sprovođenja ove strategije u život, nego kriterijum taktičkog cilja koji se postiže primenom odnosnih postupaka. U skladu sa tim stavom, u okviru strategije posrednog nastupanja može se izdvojiti ekonomska komponenta, politička komponenta, propagandna komponenta i komponenta vezana za specifičnu primenu fizičke prinude. Te komponente sadrže osnovna i najopštija naučna saznanja i pravila veštine vođenja specijalnog rata, odnosno primene sva tri njegova osnovna vida (nekonvencionalnih, protivpartizanskih i psihološko-propagandnih dejstava), ali posmatranih sa stanovišta prirode konkretnih postupaka, koji čine ove osnovne vidove specijalnog rata.

¹¹ Grupa autora, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita SFRJ I*, str. 140—141.

Subverzija u specijalnom ratu i ključna pitanja odbrane našeg društva od subverzivnog delovanja

Analizom primene strategije posrednog nastupanja dolazi se do zaključka da je reč, u stvari, o primeni poznate rimske osvajačke formule »zavadi, pa vladaj«, jer je, očigledno, bio korišćen metod pridobijanja pristalica, pri čemu pojam pristalice treba shvatiti u mnogo širem smislu nego što je to u svakidašnjem govoru uobičajeno, analogno proširenju pojma subverzije. Pod taj pojam treba podvesti ne samo one društvene grupe i pojedince koji svesno upravljaju svoje ponašanje prema interesima države ili drugog subjekta međunarodnih odnosa koji vodi specijalni rat protiv zemlje u kojoj oni žive i rade, nego i grupe i pojedince koji to čine ne shvatajući objektivni značaj i ulogu svog ponašanja.

Pojam psihološke prinude, koja se ostvaruje propagandnim delovanjem, sadrži zahtev da objekt primene ovog oblika prinude nije svestan da je prinuđen na takvo ponašanje. Međutim, na prvi pogled može se zaključiti da nema velike razlike između psihološke i fizičke prinude. Naime, posmatrano s jednog stanovišta, u ratu shvaćenom kao oružanom sukobu, fizička prinuda se u krajnjoj liniji koristi da bi se ostvarila psihološka prinuda. Ljudi iz neprijateljske vojske se ubijaju i ranjavaju prvenstveno zato da bi se oni koji su još živi i zdravi prisilili da obustave dalju borbu, odnosno da se potčine volji neprijatelja. U prilog ovom zaključku govori činjenica da čak ni u drugom svetskom ratu, koji je bio svakako najveći oružani sukob u istoriji čovečanstva, nisu ni izbliza iscrpljeni svi materijalni i ljudski potencijali zaraćenih strana. Ili, kako se ističe, »rešenje je u tome da protivnik prihvati uslove koje želimo da mu nametnemo. U toj dijalektici volje rešenje je događaj psihološke prirode koji hoćemo da ostvarimo kod protivnika: da ga uverimo da je nekorisno započinjati ili nastavljati borbu... Psihološki element je odlučujući.«¹²

Takvom shvatanju se mogu uputiti dve načelne primedbe. Prvo, u oružanim sukobima je korist od izbacivanja iz stroja vojnika suprotne strane dvostruka. Ne samo da se time demorališu vojnici koji su ostali u stroju, nego se i realno smanjuje broj trenutno aktivnih boraca. Pri tome, problem broja aktivnih boraca se relativno lako rešava (osim u uslovima iscrpljenosti ljudskog potencijala sposobnog za ratovanje), dok je problem demoralisanosti ljudstva mnogo složeniji i teži. Takođe, da bi se protivnik naterao da prihvati uslove koje mu namećemo, neophodna je efikasnost uništavanja njegovog

¹² A. Bofr: *Uvod u strategiju*, str. 22. i 60.

ljudstva podići na takav stepen da njemu postane očigledno da drugog izlaza nema. Drugo, načelno se može tvrditi da u donošenju odluka pod dejstvom fizičke prinude učestvuje u pretežnoj meri čovekova *svest i razum*. Po pravilu, čovek kao *svesno biće* ne pokorava se tuđoj volji pod dejstvom fizičke prinude dobrovoljno, nego zato da bi izbegao njenu dalju primenu.

S druge strane psihološkom prinudom se deluje na čovekovu ličnost na dva osnovna načina:

— korišćenjem propagandnih poruka i tehnika *podsvesnih, emocionalnih, instinktivnih* i uopšte *iracionalnih sfera ljudske ličnosti*, i

— korišćenjem čovekove *neobrazovanosti i neinformisanosti* o određenim događajima. Propagandnim porukama deluje se na ona područja čovekove ličnosti koja su obuhvaćena svesću, ali imaju praznina. Zato je efekt isti kao i kad se deluje na čovekovu podsvest, odnosno čovek nije svestan činjenice da se nalazi pod dejstvom prinude, a bio bi svestan da poseduje odgovarajuće znanje o pojavi ili odnosu na koji se određena propagandna poruka odnosi.

U oba slučaja poruka je tako oformljena da što manje izgleda kao propagandna poruka, a vodi se računa i da objekt ne prozre prave motive i ciljeve propagandnog subjekta koji mu upućuje poruku. Dakle, postoje tri bitne karakteristike po kojima se psihološka prinuda razlikuje od fizičke: prvo, u oružanom ratu su ciljevi zaraćenih strana (podvrgavanje ponašanja jedne strane volji druge) i metodi i sredstva koja se koriste za postizanje tih ciljeva (metodi i sredstva za fizičku prinudu) očigledno obema stranama, dok su u slučaju primene psihološke prinude »nevidljivi« za objekt na koji se deluje; drugo, ove dve vrste prinude proizvode svoje efekte na različite načine, odnosno korišćenjem različitih metoda i sredstava u materijalnom smislu; i treće, principijelno uzev, različite su i sfere ljudske ličnosti putem kojih prinudom treba da se determiniše čovekovo ponašanje. Ali, prinuda ostaje prinuda, bilo da se vrši sredstvima za fizičku ili sredstvima za psihološku prinudu; bilo da su cilj njenog subjekta i upotreba sredstava za njeno vršenje »vidljivi« ili nisu, i bilo da se prinudni efekt postiže delovanjem na svest i razum objekta ili na podsvest i iracionalnost objekta. U oba slučaja, objekt na koji se prinuda primenjuje subjektivno nema drugog izlaza osim potčinjavanja volji onoga ko je na njega primenio prinudu. Razlika postoji samo u tome što u slučaju primene psihološke prinude objekt svoje ponašanje posmatra kao izraz *svoje* volje, dok u slučaju primene fizičke prinude on svoje ponašanje shvata kao rezultat svog podređivanja *tuđoj* volji, odnosno volji onog ko je na

njega primenio prinudu.¹³ Čini se da to donekle menja klasičan pojam subverzije¹⁴ i proširuje ga utoliko što subverzivne grupe ili pojedinci mogu, ali i ne moraju znati u čije kolo su se uhvatili. Drugim rečima, subverzivna propaganda se u specijalnom ratu može javiti kao prividno »domaća« ne samo za šire slojeve stanovništva prema kojima deluju subverzivni elementi, nego i za subverzivne grupe ili pojedince, odnosno za njih ne samo da može biti »domaća«, nego na odnosne propagandne poruke mogu gledati kao na svoje sopstvene stavove i poglede na svet. To, naravno, multiplikuje i inače uvećanu moć subverzivne propagande u odnosu na propagandu čiji je inostrani izvor propagandnom objektu jasno vidljiv.¹⁵

Uloga interesnih grupa i grupa za pritisak

Pri takvom delovanju na društvene subjekte zemlje protiv koje se vodi specijalni rat polazi se od činjenice da u svim postojećim društvima postoji manji ili veći broj interesnih grupa, zasnovanih na razlici u klasnim ili drugim grupnim interesima.¹⁶ Te grupe, i bez propagandnog podsticaja ili, čak, psihološko-prinudnog delovanja iz inostranstva, po pravilu teže da mobilišu druge ljude i grupe u društvu, i društveno javno mnjenje, kako bi što potpunije i na što lakši i brži način ostvarile svoje posebne, parcijalne interese. Međutim, propagandist iz inostranstva ne zadovoljava se samo takvim »spontalnim« delovanjem interesnih grupa u odnosnoj zemlji. On se u radu oslanja na stav jednog dela političke teorije da je svaka interesna grupa, pod određenim okolnostima, potencijalno i grupa za pritisak. Zato on teži da je (psihološki) prinudi da svim raspoloživim sredstvima utiče na proces donošenja određenih najvažnijih odluka u društvu.¹⁷

Propagandist će najlakše izvršiti takav zadatak ukoliko s tim ciljem upotrebi interesnu grupu koja ima potencijalno najveće mogućnosti za vršenje uticaja na proces i subjekte odlučivanja u druš-

¹³ Detaljnije: Z. Isaković, *Psihološki rat*, str. 165—169 i 181—183.

¹⁴ Tako V. Dimitrijević i R. Stojanović naglašavaju da treba »stalno imati u vidu da je bitno obeležje subverzije u tome što se subverzivne grupe isključivo ravnaju prema interesima stranog nalogodavca, što se vidi i po tome da se, kada njemu to zatreba, iznenada umiruju.« (*Osnovi teorije međunarodnih odnosa*, str. 274).

¹⁵ Vidi: V. Dimitrijević i R. Stojanović, *Osnovi teorije međunarodnih odnosa*, str. 274.

¹⁶ Vidi detaljnije o interesnim grupama za pritisak: J. Đorđević: *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 783—793.

¹⁷ J. Đorđević navodi stav jednog dela politikoloških teoretičara da je svaka interesna grupa potencijalno i grupa za pritisak. Isto delo, str. 785.

tvu, a koja je po psihološko-socijalnim i drugim navedenim karakteristikama najpodobnija za propagandno delovanje, odnosno za primenu psihološke prinude (to su, po pravilu, grupe sastavljene od pojedinaca sa niskim nivoom svesti i nedovoljnom informisanošću o najvažnijim političkim i drugim zbivanjima u zemlji i svetu). To znači, na primeru naše zemlje, ukoliko se prihvati podela interesnih grupa u Jugoslaviji koju daje J. Đorđević,¹⁸ da bi protagonisti specijalnog rata, načelno uzev, sigurno priželjkivali kontrolu nad interesnim grupama koje zauzimaju osnovni položaj u našem političkom sistemu, a posebno nad članstvom društveno-političkih organizacija, prvenstveno Saveza komunista Jugoslavije. Međutim, principijelno posmatrano, u okvirima ovih grupa su šanse za psihološke prinudno delovanje — iz navedenih razloga — i najmanje. Stoga je dosadašnja istorija socijalističke Jugoslavije pokazala da su se subjekti gotovo neprestano korišćenih psihološko-propagandnih dejstava protiv nas morali, po pravilu, zadovoljavati grupama koje u pravom smislu te reči predstavljaju društveni talog. Izuzeci i u ovom slučaju samo potvrđuju utvrđeno pravilo.

Dalje, subjekti neprijateljskog psihološko-propagandnog delovanja uopšte, pa i prema našoj zemlji, ne ostaju samo na linearnoj propagandnoj obradi članstva interesnih grupa u celini, nego ulažu velike napore da dođu do podataka o konkretnim odnosima snaga i uticaja pojedinaca u određenoj grupi kako bi jedan deo svog propagandnog delovanja usmerili i prilagodili upravo onim pojedincima koji imaju najveći autoritet i ugled među članovima određene grupe. Reč je, u stvari, o modifikovanoj primeni teorije o dominantnih pet posto, o kojoj su neka saznanja imali još nacistički stručnjaci za psihološka dejstva, a koja je sistematski razrađena i primenjuje se od pedesetih godina ovog veka. Prema toj teoriji, u svakoj grupi zarobljenika se nalazi oko pet posto sa liderskim sklonostima i sposobnostima, pa ukoliko se tih pet posto zarobljenika izoluje, ostali članovi grupe postaju poslušni, jer je grupa »obezglavljena«. Ili, pak, ukoliko se uspostavi kontrola nad ovih pet posto vođa, uspostavlja se kontrola i nad celokupnom grupom. To znači da propagandisti u specijalnom ratu polaze od pretpostavke da se u okviru svake interesne grupe nalazi određen broj ljudi (procenat tu nije toliko važan) koji su u stanju da neposredno ili posredno utiču, više nego ostali članovi,

¹⁸ J. Đorđević deli interesne grupe u Jugoslaviji na ove kategorije: grupe koje zauzimaju osnovni položaj u okviru političkog sistema, kao npr. društveno-političke organizacije; grupe koje neposredno učestvuju u političkom procesu upravljanja; grupe koje su organizovane da zastupaju različite interese građana; i stalne ili po potrebi nastale neinstitucionalizovane interesne grupe. Isto delo, str. 785—786.

na ponašanje i delovanje grupe u društvenom životu. Stoga se, na primer, izuzetna pažnja poklanja propagandnom delovanju na omladinu, naročito visokoškolsku, polazeći od stava da su to, bar jedan deo te populacije, budući najuticajniji ljudi u društvu, odnosno u interesnim grupama i drugim strukturama kojima budu pripadali.

U svim navedenim slučajevima, očigledno se psihološko-propagandno delovanje planira i vrši pod pretpostavkom njegove metodološke uklopljenosti u mehanizam za sprovođenje u život strategije posrednog nastupanja. Naime, metodologija propagandnog delovanja se šematski postavlja tako da neposredni propagandni objekt (pojedinaac ili grupa u okvirima društvene strukture) predstavlja objekt prinudnog delovanja i da, zatim, kao oruđe u rukama stranog propagandiste taj objekat deluje na proces i subjekte odlučivanja u društvu protiv koga se vodi specijalni rat. Takva šema je realna kada se primenjuje na ogromnu većinu postojećih društava, čak i sa kvalitativno različitim društvenim sistemima, no čini se da nije u dovoljnoj meri prilagođena specifičnostima našeg samoupravnog socijalističkog sistema društvenih odnosa. Naime, osnovna ideja na kojoj se ona zasniva jeste postojanje predstavničkog sistema *posredne* demokratije u društvu protiv koga se vodi specijalni rat, odnosno polazi se od pretpostavke postojanja određenog manje ili više ograničenog kruga donosilaca najvažnijih odluka u društvu, s jedne strane, i narodnih masa u čije ime se te odluke donose (ukoliko je u pitanju birokratsko-etatistički model socijalizma) ili radničke klase koja je prinudno, monopolom koji se nalazi u rukama buržoazije, odvojena od vlasti i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, ali može imati određeni uticaj na vladajuću klasu (putem štrajkova i slično), s druge strane. U našoj zemlji, kako kaže E. Kardelj, »pravi nosilac društvenog progressa nije čovek kao apstraktni politički građanin, nego čovek kao nosilac celog kompleksa društvenih interesa. Jer čak i u njegovoj praktičnoj akciji i u njegovom empirizmu neizbežno se spajaju — svesno ili nesvesno — kako saznanje nužnosti i potrebe koje nameću same objektivne zakonitosti društvenog razvoja tako i svesna stvaralačka misao o putevima, pravcima i sredstvima preovladavanja večite protivrečnosti između težnji i potreba čoveka i objektivnih nužnosti, između hteti i moći, između ideje i realnosti«.¹⁹

¹⁹ E. Kardelj: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 119.

Delegatski sistem — prepreka posrednom ustpostavljanju dominacije

Čovek kao društveno samoupravno biće, svojim položajem u društvenom procesu odlučivanja i osnovnim karakteristikama svoje ličnosti, pruža propagandisti kao subjektu specijalnog rata vođenog protiv naše zemlje mnogo manje šansi za uspešnu primenu psihološke prinude, odnosno za svrsishodno korišćenje ovog oblika sile u širem smislu prema SFRJ. Ova tvrdnja proizilazi iz sledećih činjenica:

Prvo, delegatski sistem, kao najvažnija poluga vlasti u našem društvu, predstavlja »oblik organizovanosti radničke klase i svih radnih ljudi, odnosno građana kako za vršenje vlasti tako i za upravljanje društvenim poslovima na osnovama samoupravljanja. Delegatskim sistemom su obuhvaćeni i kroz delegatski sistem se izražavaju svi subjekti samoupravnog društva i njihovi interesi koji čine sastavni deo demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, pa time i čovek-pojedinac i njegov interes i njegova zajednica interesa, kao i društvo i njegovi interesi u celini«. ²⁰ Dakle, načelno uzev, ukoliko se u našem društvenom sistemu traži neka interesna grupa koja se nalazi van delegatskog sistema, odnosno koja nema realnih šansi za demokratsko ostvarivanje i usklađivanje svojih specifičnih interesa sa takvim interesima drugih samoupravnih društvenih subjekata i sa interesima društva u celini — nju je moguće naći jedino u ostacima starog društvenog poretka, poraženog u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji naših naroda i narodnosti ili, pak, u birokratskim, tehnomenadžerskim, tehnokratskim, anarholiberalnim i sličnim elementima koji postoje u našem društvu kao posledica protivrečnosti koje su imanentne razvoju društvenog sistema prelaznog perioda iz kapitalizma u komunizam. Na nesreću nosilaca specijalnog rata koji se vodi protiv naše zemlje te snage imaju ograničen uticaj u odnosu moći društvenih snaga i ne predstavljaju pouzdan oslonac za efikasno subverzivno i slično delovanje prema Jugoslaviji. Stoga se mora računati i sa mogućnošću da nosioci specijalnog rata prema našoj zemlji naročitu pažnju u psihološko-propagandnom delovanju posvete onim, makar i minimalnim prostorima koje im za takvo delovanje otvara postojanje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa u okviru sistema socijalističkog samoupravljanja u raznim oblastima

²⁰ E. Kardelj: isto delo, str. 175.

društvenog života.²¹ Naime, u takvom delovanju se koristi činjenica postojanja pluralizma interesa, a subjekti koji su njihovi nosioci intenzivnom propagandnom delatnošću pokušavaju se prinuditi, u širem smislu značenja te reči, na preduzimanje postupka koji suštinski ne predstavljaju samoupravne postupke (makar oni formalno i proceduralno izgledali kao samoupravni), nego rezulate »veštačke« politizacije interesa ovih subjekata. Takvom politizacijom interesa mnogih društvenih subjekata nosioci specijalnog rata protiv SFRJ teže, u krajnjoj liniji, stvaranju političke krize u jugoslovenskom društvu, a zatim dovođenju na vlast svojih pristalica i na taj način uspostavljanju dominacije u odnosu na Jugoslaviju.

Drugo, kao posledica demokratizacije svih odnosa u našem društvu, a posebno samoupravnih odnosa u sferi proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, i u sferama političkog sistema, kulture, nauke i drugim,²² istina sporo, ali neumitno, teče proces čovekovog razotuđenja i porasta nivoa svesti radnih ljudi i građana. To znači da se stalno uvećava svesna i racionalna dimenzija čovekove ličnosti na račun podsvesti i ljudske iracionalnosti, koje upravo predstavljaju osnovu koju propagandisti u specijalnom ratu radi vršenja psihološke prinude rado i efikasno koriste.

Treća činjenica koja je od posebnog značaja za odbranu jugoslovenskog društva od psihološko-propagandnih dejstava jeste obrazovanost i informisanost naših radnih ljudi i građana. Pravovremena, objektivna, potpuna i stilsko-jezički prihvatljiva informacija nije samo uslov za suprotstavljanje psihološko-propagandnim dejstvima, nego i za vršenje vlasti i upravljanje društvenim poslovima od radnih ljudi i građana. Neobrazovanom i neinformisanom čoveku malo vredi mogućnost da odlučuje, odnosno da vlada u društvu, jer on ne zna tačno čime raspolaže i na šta treba političkim, ekonomskim i drugim metodima da deluje. Obrazovanost i informisanost objekata psihološko-propagandnih dejstava ima poseban značaj utoliko što se u slučaju ispunjenosti tih uslova gasi navedena mogućnost delovanja putem propagandnih poruka.

²¹ »Osnovne karakteristike takvog demokratskog pluralizma samoupravnih interesa u našem društvu ispoljavaju se na različit način u raznim oblastima društvenog života: udruženom radu, društvenim delatnostima, životnim uslovima u mestu stanovanja, sistemu federacije, društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama i delegatskom sistemu. (E. Kardelj, isto delo, str. 118).

²² Stalna demokratizacija je postala neprestani društveni proces koji čini sadržinu socijalističke revolucije. Pomenimo samo, kao ilustraciju, poslednju inicijativu predsednika Tita o primeni načela kolektivnog rukovođenja i odgovornosti u našem samoupravnom socijalističkom društvu.

Sve to, naravno, ne znači da je naše društvo potpuno imuno na psihološko-propagandna dejstva koja se koriste u specijalnom ratu. Tek rođeni delegatski sistem, odnosno subjekti unutar njega se u pojedinačnim slučajevima mogu naći pod idejno-političkim uticajem antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, pa se pojedinim delegacijama može nametnuti politička diferencijacija radi borbe za vlast. I sam delegatski sistem još boluje od »dečjih bolesti«,²³ a započeti proces razotuđenja i narastanja svesti radnih ljudi i građana je ne samo nužno spor nego i neujednačen, a to znači da ista propagandna poruka koja nema efekta u psihi jednog čoveka (zbog postignutog visokog nivoa svesti) može biti efikasna u odnosu na drugog čoveka (čija svest nije dovoljno razvijena). U mnoštvu obrazovnih i informativnih sadržaja s kojima se savremeni čovek (naročito u našem društvu) svakodnevno sreće, on je objektivno i subjektivno prisiljen da pravi selekciju, pri čemu nije uvek u mogućnosti da dosledno primenjuje kriterijum (potencijalnog) značaja konkretne informacije, nego to čini i intuitivno, prema trenutnom raspoloženju, okolnostima itd.

U prilog tvrdnji o neophodnosti poklanjanja posebne društvene pažnje odbrani od specijalnog rata, a u tom okviru i psihološko-propagandnih dejstava, govori i činjenica da se istorijski uslovi koji su doveli do njegove pojave u međunarodnim odnosima ne gase, nego, naprotiv, s protekom vremena dobijaju u snazi i intenzitetu.²⁴ Vremenom, čak, nastaju i novi postupci, kojima se strategija posrednog nastupanja sprovodi u život, kao što su predstavnički ratovi,²⁵ a neki odavna poznati postupci (subverzija itd.) svakim danom se sve više usavršavaju i dopunjavaju novim formama i metodima.

²³ Vidi s tim u vezi: E. Kardelj, isto delo, str. 178—179.

²⁴ Detaljnije: Z. Isaković, *Psihološki rat*, str. 43—62.

²⁵ Vidi: M. Vučinić, *Društveni osnovi i karakteristike savremenih vojno-strategijskih koncepcija*, »Vojno delo«, br. 2, 1979, str. 25.